

УДК 811.161.2'373.21(477.54)

DOI: 10.26565/2225-6505-2018-27-11

НЕОФІЦІЙНІ МІСЬКІ НАЗВИ (НА ПРИКЛАДІ МІСТА ХАРКІВ)

Л. О. Удовенко

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
loudovenko@karazin.ua, <https://orcid.org/0000-0001-6837-1535>

У статті розглянуто неофіційні назви, які вживають містяни в мовленні. Визначено причини появи і основні групи неофіційних назв за значенням. З'ясовано основні особливості неофіційних назв. Вказано на чинники, що впливають на процес неофіційної номінації міських об'єктів. Автор статті робить висновок щодо подальших напрямків дослідження неофіційних міських назв.

Ключові слова: Харків, неофіційна назва, номінація, урбанонім, назва.

В статье рассматриваются неофициальные городские названия в речи горожан. Определены причина появления и основные группы неофициальных названий городских объектов и сообщаются особенности неофициальных названий в городе. Указаны факторы, влияющие на процесс неофициальной номинации городских объектов. Автор статьи сообщает о дальнейших направлениях исследования неофициальных названий в городе.

Ключевые слова: Харьков, неофициальное название, номинация, урбаноним, название.

The article deals with informal urban citizens in the name of the question. And determine the cause of the main groups of the informal names of urban facilities and reported to the features of the informal name of the city. Listed factors influencing the nomination process of informal urban facilities. The author of the article reports on the future directions of the study of unofficial names in the city.

Key words: Kharkiv, the informal name, nomination, urbanonim, name.

Історія неофіційних міських назв Харкова починається з офіційного впровадження харківських топонімів згідно з приписом 1804 року губернатора І. І. Бахтіна. На той час назви вулиць і майданів були відомі тільки містянам, але вони часто по-різному називали одні й ті ж елементи вуличної мережі. Запровадження табличок з назвами вулиць призвело до функціонування в побуті мешканців «неофіційних» назв, якими стали подвійні чи потрійні міські назви, уживані залежно від уподобань харківців.

Актуальність теми пов'язана з тим, що неофіційні міські назви не були предметом наукового вивчення. Зазначимо, що тема урбанонімів Харкова частково висвітлювалася в історичних і краєзнавчих працях. Першими до неї звернулися Д. І. Багалій і Д. П. Міллер [1, т. 2, с. 573–590], що опублікували унікальний документ – список перших вулиць міста.

Мета нашої статті – з'ясувати причини виникнення неофіційних назв у великому місті. Завданнями статті є систематизація видів неофіційних міських назв і визначення особливостей їх уживання.

Джерельною базою для написання статті є архівні й польові матеріали, зібрані в 1970-х і 1990-х роках. Авторська картотека неофіційних назв Харкова налічує сьогодні тільки 200 одиниць, але це цілком дає можливість визначити їх основні особливості.

Досліджуючи урбаноніми Харкова, ми звернули увагу на такі топоніми: провулок Борщівський, провулок Варениківський, провулок Книшівський, що, за переказами про давнину відбивали характер торгівлі старого Харкова [8, с. 92]. За офіційними документами,

пров. Борисівський було перейменовано у Варениківський тільки 1954 року [7]. Провулок Борщівський уперше згадується як нова назва в офіційних документах тільки з 1957 року. Назву провулку Книшівського за переказами пов'язують з прізвиськом родини перших поселенців – Книшів [12, спогади Л. І. Пушкарської], згадки про яку в офіційних документах ми не знайшли.

Назви провулків Борщівський і Варениківський цілком можна вважати неофіційними назвами елементів вуличної мережі XIX століття, дислокацію яких тепер визначити практично не можна за браком документів і свідчень живих інформаторів, адже їх спогади було занотовано в 1970-х рр.

Прізвисько чи прізвисько Книш білоруського походження, як й однойменна страва, виготовленням і продажем якої, зважаючи на особливості національної кухні, могла займатися ця родина [8, с. 92]. На сьогодні це ствердження залишається тільки припущенням, але не брати до уваги відомості про названі вище топоніми було б помилковим.

Неофіційні міські назви – це не тільки назви вулиць і майданів, провулків і в'їздів, парків і водоймищ, а й будинків і їхніх архітектурних деталей, споруд і монументів тощо. Виникнення неофіційної назви, як правило, можна спостерігати, коли офіційна назва не відповідає суті об'єкта або не вказує на його найприкметнішу ознаку, тобто спричиняє незадоволення мешканців офіційним маркуванням урбаністичного простору, а це насамперед пов'язано з тим, як насправді люди оцінюють ті чи інші топонімічні факти, що фігурують в неофіційному мовленнєвому повсякденні містян. Щоправда, вживання неофіційних назв відбувається не послідовно, а вибірково. На нашу думку, це залежить від природи самої назви. Основні групи досліджених неофіційних назв: назви-ознаки, назви-орієнтири, ландшафтні назви, назви за родом занять мешканців, асоціативні назви, власні назви, іронічно-жартівливі назви.

Особливістю неофіційних назв була й залишається здатність називати одні й ті ж об'єкти по-різному або надавати одну й ту саму назву різним об'єктам. Ще однією особливістю можна вважати широкий діапазон неофіційної назви, унаслідок якого вона може належати до кількох груп одночасно. Прикладом може слугувати житловий будинок-висотка на майдані Конституції, одна з назв-ознак якого «Книжковий світ», що була надана за назвою магазину, розташованому на першому поверсі будинку до 1990 року. Власне, спочатку містяни назвали будинок «Пік комунізму», зважаючи на збудований шпиль, але згодом, коли довгий час тривало будівництво тієї частини будинку, що виходила на провулок Вірменський, назва набула іронічно-жартівливого відтінку.

До групи асоціативних назв відносимо назву «Гребінка». Так називали ротонду в саду Шевченка, яка нині не існує, але в 1950-х – на початку 1960-х років була улюбленим місцем зустрічі випускників Харківського університету. Також до цієї групи можна віднести назву «Пряничний будиночок» (вул. Максимільянівська, 11; колишня садиба проф. Миколи Сомова).

Промовистими є вже згадані назви провулків Борщівського, Варениківського, Книшівського (в XIX ст.) як таких, що належать до групи неофіційних назв за родом занять.

До групи власних назв відносимо колишню неофіційну назву Павлове Поле як назву пустоші Полосної. Отже, спостерігаємо перехід неофіційної назви в розряд офіційних. Сучасне Павлове Поле – адміністративна назва житлового масиву Харкова. Після набуття статусу офіційної назви Павлове Поле неофіційно стали називати «Палкіне поле».

Група іронічно-жартівливих назв досить строката. Вона представлена як аббревіатурними утвореннями неофіційних назв (за модою 1920-х рр.), так і словосполуками. Приміром, пересувну музейну експозицію, присвячену святкуванню 10-річчя революційних подій жовтня 1917 року, харківці неофіційно називали «Музей Революції» [12]. Експозицію демонстрували на багатьох підприємствах, установах і заводах Харкова, можливо, тому містяни стали називати її МУРа (аббревіатура – Музей Революції) – за звучанням фактично жаргонне слово зі значенням «щось не варте уваги»; а також МУР (аббревіатура – Музей Революції) – слово, що звучало як український іменник «мур» або аббревіатура МУР з російської мови «Московский уголовный розыск». Вірогідно, ці назви для сучасників створювали неабиякий комічний ефект, оскільки в мовленнєвому обігу з'явилася і третя аббревіатура, що уточнювала об'єкт –

ХМУР (аббревіатура – Харківський музей Революції). У мовленні харківців «хмурий» – нерадісний, смурний. Офіційну назву вулиця Академіка Лисенка (р-н Липового Гаю) містяни перейменували у вулицю Босоногого Професора. Старожили переказують, що в якійсь із публікацій у газеті «Правда» саме так було названо Лисенка, але на той час газетне найменування відбивало тільки звичку цього діяча науки ходити босим по сільськогосподарських ділянках.

Неофіційні назви, що мають однаковий звуковий комплекс, можуть називати різні об'єкти. Так, іронічно-жартівливу назву «Кирли-Мирли» мали в мовленні харків'ян кінотеатр ім. Карла Маркса і вулиця Карла Маркса (нині вул. Різдва). Натомість на майдан Карла Маркса, розташований неподалік від однойменної вулиці, неофіційна назва «Кирли-Мирли» з невідомих причин не поширилася. Не отримав неофіційної назви також кінотеатр імені Дзержинського, що був неподалік від кінотеатру ім. Карла Маркса. Отже, спостерігається непослідовність у наданні неофіційних назв об'єктам.

До групи назв-ознак належить «Будинок з химерами» неофіційна назва колишньої гімназії Покровської (нині театрального факультету Харківського державного університету мистецтв, вул. Чернишевська, 79). Інтерес становить те, що не так давно скульптури чоловікуватих (людиноподібних) істот, що підтримують верхні колони фасаду, раніше ніяких імен не мали. Нині їх називають Горлуми за схожість з однойменним персонажем творів Джона (Роналда Руела) Толкіна (John Ronald Reuel Tolkien) «Хоббіт, або Туди й назад» і «Володар пернів». У Харкові ім'я ключового персонажа Голлум (англ. Gollum) вживають у формі Горлум, тому що так передавав це ім'я переклад твору російською мовою. Отже, триває не тільки сам процес надання неофіційних назв, а й редагування й доповнення вже тих, що існують.

Іноді, як неофіційну назву вживають стару назву об'єкта, що втратив свої ознаки, унаслідок чого був перейменований. Так сталося з Кінним ринком. Із 1816 року безіменний вигін стали називати Кінним, оскільки сюди перенесли Троїцький ярмарок, основними видами торгівлі на якому була торгівля кіньми і вовною. Згодом на місті колишнього вигону було влаштовано Кінний базар, де торгували здебільшого кіньми й кормом для них [8, с. 92]. Згодом Кінний нічим уже не відрізнявся від інших міських ринків, крім харчів, які продавали тут найдешевше порівняно з іншими місцями продажу. За радянських часів Кінний ринок офіційно перейменовано в Колгоспний ринок, але в мовленні містян він так і залишився Кінним, набувши ще дві неофіційні синонімічні назви «Конячий» і «Кобилячий», які, як правило, харків'яни уживають без технічного терміна ринок.

Маркерами урбаністичного простору для містян слугують неофіційні назви у формі числівників. Так, будинок-висотка на майдані Конституції мав ще третю неофіційну назву – «десятий». У торговельній мережі Харкова під номером 10 значився магазин «Книжковий світ», розташований на першому поверсі цього житлового будинку. Колишню приватну гімназію Покровської (будинок з химерами) харків'яни довго називали «шістдесят друга», бо в радянські часи у споруді містилася восьмирічна школа № 62. Коли в селищі П'ятихатки (селище входило до складу Київського району Харкова) 1965 року збудували нову школу, їй надали номер 62, а школу № 62 (вул. Чернишевська, 79) через певні санітарно-оздоровчі умови закрили. Поступово неофіційна назва «шістдесят друга» вийшла з активного мовленнєвого вжитку.

Житловий будинок (вул. Миру, 20, ХТЗ), на першому поверсі якого розташовувалось багато магазинів, ощадна каса, пошта, бібліотека, ательє мод, називали «двадцятка» або «двадцятий» не тільки мешканці району, а й інші містяни. У часи тотального дефіциту 1980–1990-х рр. магазини, у яких на час закінчення першої зміни на заводах району «викидали» продукти й товари, які були необхідні для харків'ян, що приїздили сюди робити покупки навіть з інших районів міста. Неофіційна назва «двадцятий» існує і сьогодні, хоча й не виконує більше функції маркера урбаністичного простору через змінення соціально-економічних умов життя людей, а є назвою-орієнтиром.

Процес неофіційного найменування міських об'єктів триває в Харкові понад два століття. Упродовж усього часу цей процес був і є стихійним і спонтанним, але завжди емоційно насиченим. Цей процес зумовлює низка чинників: як суто лінгвістичних (процеси міжмовної взаємодії, поява і

зникнення певних понять, природна чи штучна втрата найприкметнішої ознаки об'єкта, яку відбивала назва, перехід назви до розряду рідковживаних або застарілих, літературно-художня практика, лексикографічна діяльність), так і екстралінгвальних (вплив на топонімію різних ідеологічних доктрин і суспільно-політичних течій, офіційні заборони української мови і друку, політична цензура, репресії щодо українських діячів науки і культури).

Причинами появи неофіційних назв є невідповідність офіційної назви суті об'єкта, нездатність назви вказувати найприкметнішу ознаку об'єкта, бажання мешканців підсилити емоційно-експресивне забарвлення самої назви, іноді шляхом часткового змінення звучання офіційної назви, але лишаючи її впізнаною. Особливістю неофіційних назв є здатність називати одні й ті самі об'єкти по-різному, виділяючи не одну, а декілька прикметних рис об'єкта. Здатність називати однаково різні об'єкти, з'ясувавши спільну ознаку, що їх об'єднує. До особливостей неофіційних назв, на нашу думку, слід віднести їх функціонування в усному мовленні мешканців, що впливає на тривалість уживання певних неофіційних назв. Із XIX століття до нас дійшли поодинокі неофіційні назви, що випадково потрапили в архівні документи або у спогади чи приватне листування містян.

Отже, підсумовуючи, можемо відзначити, що подальше залучення до наукового обігу нового фактологічного матеріалу залишається першочерговим завданням дослідників, адже поки складно говорити про потенційні можливості неофіційних назв і їхню роль у маркуванні урбаністичного простору.

Література

1. Багалеї Д. І. Історія міста Харькова за 250 лет его существования (1655–1905) : ист. моногр. : в 2 т. / Д. І. Багалеї, Д. П. Миллер. – Репринт. изд. – Х.: [б. и.], 1993. – Т. 1. XVII – XVIII вв. – 568 с.; Т. 2. XIX начало XX века. – 973 с.
2. Дьяченко Н. Т. Улицы и площади Харькова : очерк / Н. Т. Дьяченко. – 4-е изд., испр. и доп. – Х.: Прапор, 1977. – 271 с., 34 л. ил.
3. Історія міста Харькова XX століття / О. Н. Ярмиш, С. І. Посохов, А. І. Епштейн та ін. – Х. : Фоліо., Золоті сторінки, 2004. – 686 с.
4. Микроурбанизм. Город в деталях / Сб. статей., под отв. ред. О. Бредниковой, О. Запорожец. – М.: Новое литературное обозрение, 2014. – 352 с.
5. Муромцев І. В. Вибрані праці / І. В. Муромцев. – Х.: Харк. іст.- філолог. т-во, 2009. – 312 с.
6. Рішення Харківської міської ради XVIII сесії IV скликання «Про найменування нових вулиць в місті Харькові» від 24 грудня 2003 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.city.kharkov.ua/ru/document/pro-zatverdzhennya-peyestru-nazv-urbanonimiv-v-m-harkovi-124.html>.
7. Список вулиць міста Харькова / Виконком Харківської міськради депутатів трудящих. – [Х.]: Кн.-газ. вид-во, 1954. – 198 с.
8. Удовенко Л. О. Апелятиви у внутрішньоміських назвах Харькова / Л. О. Удовенко // Вісн. Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. – 2015. – Вип. 21. – С. 90 – 93.
9. Харьков: Архитектура, памятники, новостройки. Путеводитель / сост. А. Ю. Лейбфрейд, В. А. Реусов, А. А. Тиц. – Х.: Прапор, 1985. – 312 с.
10. Харьков : справочник по названиям : 7000 улиц, площадей, скверов, районов... ; [сост. Е. Н. Дмитриева, Е. В. Дьякова, Н. М. Харченко; под общ. ред. С. М. Куделко]. – Х.: САГА, 2011. – 432 с.
11. Яцина О. А. Старовинний Харьків: історія, житло, архітектура / Олег Яцина. – Х., 2015. – 120 с.
12. Особистий архів Л. Удовенко.